PLATEAU

PROVINCIE DRENTHE

JONGERE BOUWKUNST EN STEDEBOUW 1850-1940
MIP/DRENTHE

GEMEENTEBESCHRIJVING WESTERBORK

GEWIJZIGD EXEMPLAAR

DIT EXEMPLAAR WORDT NIET UITGELEEND !!

DECEMBER 1989

1. INLEIDING

De gemeente Westerbork maakt deel uit van het inventarisatiegebied "Drents Plateau" en omvat naast het hoofddorp Westerbork de nederzettingen Balinge, Bruntinge, Elp, Eursinge, Garminge, Mantinge, Nieuw-Balinge, Nieuweroord, Orvelte, Witteveen, Zuidveld en Zwiggelte. Het grondgebied wordt begrensd door in het noorden de gemeente Rolde, in het oosten de gemeenten Sleen, Zweeloo en Oosterhesselen, in het zuiden de gemeente Hoogeveen en in het westen de gemeente Beilen. De huidige omvang van de gemeente bedraagt 13.620 hectare. Het inwonertal vertoont sinds 1850 het volgende verloop: 1850 - 1.455, 1900 - 2.600, 1940 - 6.727, 1988 - 7.638.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

Westerbork wordt gekenmerkt door een ligging centraal op het Drents Plateau. Gedurende de laatste ijstijd (Weichselien) kwam dit door smeltwaterdalen doorsneden grondmorene (keileem) terras, mogelijk met uitzondering van het midden van de dalen, in zijn geheel onder een dekzandpakket van wisselende dikte te liggen. Waarschijnlijk bleven alleen de in het grondmorene (keileem)terras uitgesloten beekdalen vrij van bedekking. Aldus ontstond een overwegend flauw golvend dekzandlandschap. Alleen het zuiden werd gekenmerkt door een opvallend vlak verloop.
Tijdens de warmere periode van het Holoceen werden de beekdalen van het Amerdiep, de Westerborkerstroom met zijn vertakkingen en het Oude Diep met moerasveen opgevuld. In aansluiting op het uitgestrekte veengebied van Hoogeveen trad in het zuiden en zuidoosten van de gemeente ten gevolge van waterstagnatie gelijktijdig op grote schaal hoogveenvorming op. Tevens werden de talrijke over het gebied verspreid gelegen laagten en dobben (onder andere pingoruïnes) met veen opgevuld.

De zandgronden die het grootste deel van de gemeente uitmaken behoren bodemkundig tot de middelhoge en hoge podzolgronden. In het geval van de middelhoge podzolen wordt binnen 125 cm. keileem in de ondergrond aangetroffen. De overwegend arme tot zeer arme hogere zanden zijn gedurende de laatste eeuwen op diverse plaatsen - onder andere bij het Batingerzand, het Mantingerzand, het Orvelterzand, het gebied direct ten noorden van Westerbork en delen van het Ooster- en Zwiggelterveld - in verstuiving gegaan. Door bebossing zijn deze stuifzanden thans echter weer vastgelegd. De beekdalen worden bodemkundig gekenmerkt door het voorkomen van venige beekdalgronden, terwijl het geheel ontgonnen hoogveengebied uit zwartveenontginnings- en oude dalgronden bestaat.
Uitgezonderd het uiterste noorden van de gemeente helt het grondgebied van Westerbork in zuidwestelijke richting af. Grote hoogteverschillen komen hierbij niet voor. De hoogteligging varieert globaal van ongeveer 13.0 meter plus N.A.P. in het westelijk deel van het beekdal van de Westerborkerstroom tot circa 18.0 meter plus N.A.P. op het Ellertsveld (Heerenkamp) in het noordoosten van de gemeente.

De hogere gronden op het Zwiggelterveld vormen de waterscheiding tussen de twee stroomgebieden, Drentsche Aa en Meppelerdiep, waarbinnen Westerbork valt. Het meest noordelijke deel van de gemeente watert via het Amerdiep op de Drentsche Aa af. De rest van de gemeente loost op het Meppelerdiep. In het noorden en midden geschiedt dit via de Westerborkerstroom en het Oranjekanaal, terwijl de zuidelijk gelegen omgeving van Balinge, Garminge en Mantinge afwatering heeft op het Linthorst-Homankanaal. De ontwatering van het ontginningsgebied van Witteveen en de veenkolonie Nieuweroord tenslotte, vindt via een stelsel van kanalen en wijken, waaronder het Nieuwe Hoofddiep en de Middenraai, in zuidelijke richting naar de Verlengde Hoogeveensche Vaart plaats.
Met de voortgaande ontginningen werd de waterbeheersing vanaf het midden van de vorige eeuw ook in Westerbork in toenemende mate een probleem. Ter verbetering van de waterhuishouding in met name het centrum van de gemeente werd in 1927 een deel van Westerbork opgenomen in het overkoepelende waterschap De Oude Vaart. Dit waterschap had als belangrijkste taak de bevordering van de verbetering van de hoofdstroom. De inliggende waterschappen, in Westerbork het waterschap De Westerborkerstroom, werden onder andere belast met de detailafwatering. In 1933 werd ter verbetering van de gebrekkige afwatering in het gebied van het Zwiggelterveld vervolgens het waterschap Het Zwiggelterveld opgericht. Met de naoorlogse reorganisatie van het Drentse waterschapsbestel kwam uiteindelijk de gehele gemeente binnen de waterschappen Drentsche Aa, Middenveld en De Oude Vaart te liggen.

3. ONTGINNINGEN EN GRONDGEBRUIK

De vroegste ontginningen in Westerbork - de eerste esakkers - dateren waarschijnlijk uit de vroege Middeleeuwen waren en karakteristiek voor de Drentse zandgronden gelegen in het overgangsgebied tussen de laaggelegen beken en de hogere zandgronden, met name die plaatsen waar de combinatie van een gunstige waterhuishouding, goede bewerkingsmogelijkheden en een zo hoog mogelijke bodemvruchtbaarheid de meest geschikte plek voor het bedrijven van landbouw vormde. Tot na het midden van de vorige eeuw vormden deze open akkercomplexen in met name het centrum van de gemeente, verder trof men alleen in het noorden de essen van Elp en Zwiggelte aan, de meest gebruikte delen van het cultuurland van Westerbork. De groenlanden bevonden zich, enkele nabij de nederzettingen gelegen perceeltjes daargelaten, in de beekdalen van in het midden van de gemeente het Oude Diep en de Westerborkerstroom met zijn vertakkingen en in het noorden het beekdal van het Amerdiep. Veruit het grootste deel van het zogenaamde esdorpenlandschap werd rond 1850 evenwel ingenomen door het veld; woeste gronden die voornamelijk gebruikt werden als bouwland en die onmisbaar waren voor de bemesting van de essen.
Naast de traditionele ontginningen van het esdorpenlandschap dienen zich rond het midden van de vorige eeuw met de vervening van Nieuweroord spoedig ook de eerste ontginningen (direct ten noorden van de Verlengde Hoogeveensche Vaart) van de zuidelijke helft van Westerbork aan. Woeste gronden bleven het landschap evenwel in sterke mate domineren. Uitgestrekte heidevelden, venen en stuifzanden maakten omstreeks 1850 nog ongeveer 80% van de totale gemeente uit.

De bebossing beperkte zich voornamelijk tot een aantal kleine, overwegend nabij de esnederzettingen gelegen percelen, alsmede een enkel groter oud bosrestant zoals bij voorbeeld het Mantingerbos.
Het grondgebruik was in 1850 nog volledig op de landbouw gericht. De oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1832 - 1.495 hectare: 872 hectare) lag ruim onder het gemiddelte voor Drenthe, hetgeen wijst op de aanwezigheid van in verhouding veel bouwland. Hoewel de veeteelt - zeker in de buitendorpen van Westerbork - al van betekenis was, domineerde het gemengde bedrijf wat betreft de agrarische bedrijfsvoering destijds sterk.

Ondanks het tijdens de laatste helft van de vorige eeuw een groeiende aantal ontginningen, bedroeg het aandeel van de woeste gronden in 1900 met een oppervlak van bijna 10.000 hectare nog altijd ruim drie kwart van de totale gemeente. Met name de beperkte mestvoorraad vormde een remmende factor bij het in cultuur brengen van de uitgestrekte heidevelden. De ontginningen geschiedden volledig op individuele basis en resulteerden veelal in onregelmatige verkavelingen, gelegen te midden van woeste gronden. De daadwerkelijke (landbouw)-ontginning van het verveningsgebied van Nieuweroord werd pas rond 1890 op initiatief van een aantal Groninger ontginners gestart. Voorheen werden de gronden in dit deel van de gemeente veelal bebost. Bovendien werden er langs de verschillende wijken eikentelgen gepoot, waardoor het landschap rond de eeuwwisseling een voor een hoogeveenontginningsgebied ongebruikelijke variatie kende.
Ook elders in de gemeente verrees er in de loop van de laatste helft van de vorige eeuw nieuwe bosaanplant. Zo werden de zandverstuivingen deels met voornamelijk grove den vastgelegd en liet het bestuur van het Oranjekanaal enkele ten noorden van het kanaal gelegen opstrekkende heidepercelen met dennen inzaaien. In totaal breidde het bosareaal tussen 1850 en 1900 uit van minder dan 1% tot circa 2.5% van het totale grondgebied van de gemeente.
Daar de landbouwontginningen over de periode 1850-1900 vrijwel evenredig ten goede kwamen aan de uitbreiding van het bouw- en grasland, bleef de oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1900 - 2.008 hectare: 1.132 hectare) nagenoeg onveranderd. De veedichtheid (= aantal stuks vee per 100 hectare landbouwgrond) lag rond de eeuwwisseling zowel wat betreft het rundvee als de varkensstapel ruim onder het gemiddelde voor de provincie. Hetzelfde gold ten aanzien van het Zandgebied, de regio waartoe Westerbork op basis van het domineren van het gemengde of etagebedrijf volgens de nieuwe landbouwindeling van 1910 wordt gerekend.
Landbouwkundig kon Westerbork destijds evenwel toch als een goede representant van het Zandgebied beschouwd worden. Dit zeker ook wat betreft het aantal keuters. Meer dan de helft van alle bedrijven behoorde rond de eeuwwisseling tot de klasse 1-5 hectare. Het grote belang van de varkenshouderij voor deze bedrijfjes blijkt uit het feit dat het aantal varkens er naar verhouding groter was dan het aantal runderen. Op de grotere bedrijven was daarentegen juist relatief meer rundvee aanwezig.

Met het algemeen verbreid geraken van het kunstmestgebruik en de verbetering van landbouwkundige technieken en cultuurtechnische mogelijkheden namen de ontginningen na de eeuwwisseling uiteindelijk toch een grote vlucht. Naast de eigen boeren gingen in deze periode in toenemende mate ook vreemden zich met de ontginningen in Westerbork bemoeien. Zo werden de door het Oranjekanaal van hun oorspronkelijke dorpstoebehoren afgesneden heidegronden omstreeks 1900 voor ontginning verkocht aan boeren uit Groningen en Friesland. In de navolgende decennia ontstonden langs het kanaal diverse nieuwe bedrijven, waarbij de herkomst viel af te leiden uit de wijze van ontginning, de ruime verkaveling en de bouw van de boerderijen. Later dienden zich ook de grootschalige en systematisch opgezette ontginningen van speciaal daarvoor opgerichte maatschappijen in Westerbork aan. Zo werd onder Orvelte en Zwiggelte bij voorbeeld in 1917 het ongeveer 500 hectare omvattende ontginningsproject van de Algemene Landexploitatie-maatschappij uit Amsterdam gestart. Veruit de bekendste ontginning van Westerbork betrof echter die Witteveen: het eerste grote object van de in 1924 opgerichte NV Ontginningsmaatschappij Het Landschap Drenthe, die langs de oostgrens van de gemeente ongeveer 2.000 hectare heide aankocht om deze vervolgens in werkverschaffingsverband door werklozen te laten ontginnen. Wat resulteerde was een rechtlijnig, aan de tekentafel ontworpen ontginningslandschap (zie ook nederzettingsstructuur). Na voltooiing van deze ontginning in 1940 waren het vervolgens vooral de ontginningen van het Orvelterveld (Oud Orvelte) door de NV Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën en het gebied ten noordwesten van Nieuw-Balinge door de NV Levensverzekeringsmaatschappij Utrecht die de aandacht trokken.
In totaal werd het areaal van de woeste gronden over de periode 1900-1940 teruggebracht tot iets meer dan 3.000 hectare, hetgeen neerkomt op een aandeel van ongeveer een kwart van de totale gemeente. Naast tal van grotere oppervlakten, waarvan het Groote Veld, Het Orvelterveld, het Balinger- en het Mantingerveld slechts enkele voorbeelden zijn, bleven er in deze periode te midden van de ontginningen tevens tal van kleinere heiderestanten en venen onaangeroerd.

Het merendeel van de ontginningen uit de eerste helft van deze eeuw kwam ten goede aan de uitbreiding van het landbouwareaal. Daar het bouwland vooral in het zuiden en oosten van de gemeente een aanzienlijk sterkere uitbreiding te zien gaf dan het grasland daalde de oppervlakteverhouding grasland:bouwland voor de gehele gemeente beduidend. Intensivering van de bedrijfsvoering had evenwel tot gevolg dat zowel voor runderen als varkens de veedichtheid aanzienlijk toenam. Wel bleef Westerbork in deze enigszins achter bij het gemiddelde voor het Zandgebied.
Met de nieuwe ontginningen nam ook het aantal agrarische bedrijven toe. Aanvankelijk betrof deze toename vooral de klasse 1-5 hectare, en daalde de gemiddelde bedrijfsgrootte. Met de verslechterende conjunctuur en de meer grootschalige ontginningen gaf deze klasse relatief gezien vanaf 1920 en nà 1930 ook absoluut weer een afname te zien. De gemiddelde bedrijfsgrootte was hierdoor in 1940 weer terug was op het niveau van 1900. Plaatselijk traden er in dit beeld evenwel duidelijke verschillen op. De gemiddelde bedrijfsgrootte was het hoogst bij Witteveen en Zwiggelte. Verreweg de laagste gemiddelde bedrijfsgrootte werd aangetroffen bij Nieuw-Balinge, waar veel kleine boeren hun agrarische werkzaamheden combineerden met het uitoefenen van een nevenberoep in de Hoogeveense industrie.

Hetzelfde gold voor Nieuweroord, met dat verschil dat de gemiddelde bedrijfsgrootte hier door de aanwezigheid van een aantal zeer grote bedrijven aanzienlijk hoger was.

Kwamen de meeste ontginningen in de jaren 1900-1940 ten goede aan de landbouw, landschappelijk gezien zeker zo opvallend was de uitbreiding van het bosareaal over deze periode. Volgens de Bosinventarisatie 1942 bedroeg de oppervlakte bos 991 hectare, hoofdzakelijk bestaande uit naaldhout (716 hectare). Het grootste deel van deze bosoppervlakte werd ingenomen door de staatsbossen van de boswachterijen Schoonloo (1923), Grolloo (1931), Hooghalen (1935) en Orvelte (1938). In navolgende jaren zouden de staatsbossen in de gemeente Westerbork op een totaal bosoppervlak van circa 1.700 hectare uitgroeien tot in 1955 een oppervlak van ongeveer 1.550 hectare. Opmerkelijk was de verschuiving die het bos in de jaren 1900-1940 onderging. De in de laatste helft van de vorige eeuw in het zuiden van de gemeenten aangeplante bossen verdwenen weer voor een groot deel, waardoor hier in 1940 slechts enkele percelen nog aan de bosrijkdom van kort daarvoor herinnerden. De stuifzanden in het midden en noorden van de gemeente daarentegen werden juist verder bebost, waarbij het landschap langs de noord- en noordoostgrens van de gemeente met de komst van de staatsbossen qua ruimtelijke karakter een verandering van sterk open naar overwegend gesloten te zien gaf.

4. INFRASTRUCTUUR

De fysische gesteldheid van Zuid-Drenthe met zijn uitgestrekte veenmoerassen maakte dat de historisch belangrijke verbinding tussen Coevorden en Steenwijk boogvorming over de op het Drents Plateau gesitueerde dorpen Oosterhesselen, Zweeloo, Westerbork, Beilen, Dwingeloo en Diever kwamen te lopen. Binnen deze oost-westlopende route nam het dorp Westerbork in zoverre een plaats van betekenis in, dat zich van hieruit reeds vroeg wegen aftekenden in noordwestelijke en noordoostelijke richting, respectievelijk over Zwiggelte naar Hooghalen en Assen en over Elp naar Schoonloo en Borger. Naar het zuiden, in de richting van Hoogeveen, kwamen daarentegen ten tijde van de onontgonnen veenmoerassen geen verkeersverbindingen tot stand.
Naast een stelsel van doorgaande wegen ontwikkelde zich in de periode tot 1850 in de gemeente Westerbork tevens een netwerk van zandwegen, die de dorpen en gehuchten onderling en met de landbouwgronden verbonden. Het hoofddorp Westerbork werd hierdoor in 1850 gekenmerkt door een ligging op een "druk" kruispunt van lokale en interlokale wegen. De dichtheid van het algehele wegennet was het hoogst in het midden van de gemeente en nam vandaar in noordelijke en vooral zuidelijke richting af. De zuidpunt van de gemeente telde rond het midden van de vorige eeuw in het geheel nog geen wegen.
De belangrijkste verbinding van Westerbork was in 1850 echter nog altijd de historische oost-westverbinding, welke de gemeente een goede oostelijke en westelijke entree bood en over de gemeentegrenzen aansluiting gaf op andere, noord-zuidlopende hoofdverbindingen in Drenthe. Met in 1865/66 de bestrating van het wegvak Beilen-Westerbork en in 1868/70 die van het wegvak Westerbork-Zweeloo-Oosterhesselen, was het ook deze weg die als eerste in de gemeente verhard werd.

De volgende verharding liet op zich wachten tot het begin van deze eeuw: de verbinding Orvelte-Schoonoord-Odoorn in 1904/05. Hierna volgden de verhardingen elkaar echter in snel tempo op: Westerbork-Schoonloo-Rolde (1908), Westerbork-Zwiggelte (1907/08), Westerbork-Eursinge (1908/09), Eursinge-Bruntinge (1912), Eursinge-Balinge-Mantinge (1912), Zwiggelte-Zwiggelterbrug (1912), Mantingerdijk-Middenraai-Noordsche Schut (1917/220), de weg langs het Oranjekanaal met zijtak Zwiggelterbrug-Hooghalen (1921/22) en Lhee-Wijster-Meppen (1924/26).
Aldus waren in 1940 alle binnen de gemeente gelegen nederzettingen over de verharde weg bereikbaar. Daar veel wegen in Westerbork echter een bochtig verloop kenden en bovendien ontoereikend waren voor de opvang van het toenemende gemotoriseerde verkeer, bleef men voor het interlokale verkeer in de eerste plaats toch aangewezen op de buiten de gemeente gelegen hoofdverkeerswegen.

Naast verbindingen over het land kende Westerbork in het in 1858 voor scheepvaartverkeer opengestelde Oranjekanaal vrij vroeg ook een goede vaarverbinding. In de tachtiger jaren werd dit ten behoeve van de ontginning van de zuidoostelijke venen van Drenthe aangelegde kanaal doorgetrokken tot aan de Verlengde Hoogeveensche Vaart. Was de scheepvaart op het Oranjekanaal aanvankelijk vooral op de turfhandel gericht, met de ten einde lopende vervening richtte de verkeersfunctie zich in de loop van deze eeuw in toenemende mate op de landbouw (kunstmest, agrarische grondstoffen voor de industrie, etc.).
In het zuiden van de gemeente werd ten behoeve van de ontsluiting van het hoogveen aldaar rond het midden van de vorige eeuw begonnen met de aanleg van een uitgebreid stelsel van wijken en kanalen. Vanaf de Verlengde Hoogeveensche Vaart groef men in noordelijke richting het Noorder Hoofddiep, de Middenraai en de Geeserraai, met haaks daarop een groot aantal dwarswijken. Met het voortgaan van de vervening werd de (Verlengde) Middenraai via Nieuw-Balinge doorgetrokken tot aan Witteveen, waarbij ook weer diverse dwarswijken tot stand kwamen. Na verloop van tijd verloren deze vaarwegen hun functie voor de scheepvaart (aanvoer kunstmest, compost en dergelijke, afvoer turf en landbouwprodukten) vrijwel volledig. Wel bleven met name de Middenraai en de Verlengde Middenraai van betekenis voor de afwatering van dit deel van de gemeente.

Tram- of spoorlijnen heeft de gemeente Westerbork nimmer gekend. Voor het vervoer per spoor was men evenals bij het noord-zuidgerichte wegverkeer aangewezen op buiten de gemeente gelegen verbindingen: in het westen de spoorlijn Groningen-Assen-Beilen-Hoogeveen-Meppel (1870) en in het oosten de EDS (Eerste Drentsche Stoomtram Maatschappij)lijn Assen-Grollo-Schoonloo-Schoonoord-Zweeloo-Oosterhesselen-Dalen-Coevorden (1918-1947).

5. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

Het grondgebied van de huidige gemeente Westerbork kende al vroeg permanente bewoning. Deze concentreerde zich vanouds in de op de hogere zandgronden gesitueerde esdorpen en -gehuchten. De oudste van deze nederzettingen dateren waarschijnlijk uit de vroege Middeleeuwen en liggen in het noorden en midden van de gemeente.

Later werden van hieruit jongere dochternederzettingen als Balinge, Bruntinge, Eursinge, Garminge en Mantinge gesticht. Van aanzienlijk recenter datum stammen de in de zuidelijke helft van de gemeente gelegen jongere nederzettingen Nieuweroord, Nieuw-Balinge en Witteveen, waarvan laatstgenoemde twee in 1850 zelfs in het geheel nog niet bestonden. Verspreide bebouwing kwam tijdens de periode vóór 1850, afgezien van een enkele boerderijvestiging aan het Oranjekanaal, in feite nergens tot stand.

Als hoofd- en kerkdorp was Westerbork rond het midden van de vorige eeuw van alle nederzettingen in de gemeente duidelijk het dichtst bebouwd. De overwegend uit boerderijen bestaande bebouwing bevond zich aan: de Brinklaan, de Hoofdstraat, het begin van de Kerkhoflaan, het Oosteinde, het begin van de Oude Beilerweg, de Torenlaan, het Burg. Gualtherie van Weezelplein (een oude brinkruimte), het begin van de Zandhoeklaan en vooral het oostelijk deel van de Zuidbrink. Tevens was er sprake van enige bebouwing op de zuidelijke helft van de omvangrijke Westerborker Brink.
Tussen 1850 en 1940 maakte Westerbork vervolgens een aanzienlijke groei door.
Hoewel de bestaande bebouwing in deze periode verdicht werd, bleef het bebouwingspatroon van de oude kern over het algemeen toch vrij open. Straatwanden kwamen er, afgezien misschien van de bebouwing langs het Oosteinde, niet tot stand. Eén en ander was mede te danken aan het feit dat de nieuwbouw zich voor een belangrijk deel afzijdig van de oude dorpskern voltrok. De meest opvallende uitbreiding was in deze die van het Westeinde, waar aan weerszijden van de weg een dichte lintbebouwing van aanzienlijke lengte gevormd werd. Tevens diende zich ten westen van het oude dorp nieuwbouw de Pietersbergweg aan. Aan de oostzijde was er van het dorp met name sprake van uitbreiding aan het Oosteinde. Meer in aansluiting op de oude dorpskern was de aanzienlijke toename van bebouwing op de Westerborkerbrink: de Julianastraat, de Zandhoeklaan en een thans verdwenen weggetje iets ten westen van de Boerbrink (op de kaart van 1940 nog) te zien. Hoewel in de loop van de periode 1850-1940 in toenemende mate niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, bedrijven, winkels en andere voorzieningen in Westerbork verrees, bleef met name het oude gedeelte van het dorp toch in sterke mate agrarisch van karakter. De nieuwe uitbreidingen - het Westeinde met voor een belangrijk deel woningen, winkels en bedrijfjes voorop - werden daarentegen over het algemeen wel gekenmerkt door een meer burgerlijke inslag.

Het ten noordoosten van Westerbork gelegen esdorp Elp werd in 1850 in zekere zin gevormd door een gesloten keten van boerderijgroepen met brinken aan de buitenzijde. De bebouwing concentreerde zich hoofdzakelijk aan de Boerstraat en de Hoofdstraat, die te zamen een ring vormden van waaruit radiaalwegen naar Westerbork, Zwiggelte en Schoonloo liepen. Aansluitend was er tevens sprake van enige bebouwing aan de Westerborkerstraat, het begin van de Tipweg en het begin van de enigszins afzijdig gelegen Hagebrinksweg.
Tussen 1850 en 1940 werd in de eerste plaats de bebouwing aan de Boerstraat en de Hoofdstraat verdicht, zodat het cirkelvormige bebouwingspatroon bleef overheersen. Verder diende zich in deze periode nieuwbouw aan langs het sinds 1850 aanzienlijk uitgebreide stelsel van radiaalwegen: Hoofdstraat, Westerborkerstraat, Schapendrift, Smalbroeksweg.

Daar de nieuwe bebouwing voornamelijk uit boerderijen bestond, bleef Elp gekenmerkt door een sterk agrarisch karakter.
De oude dorpskern van Elp werd tijdens de bezetting zwaar gehavend door brandstichting in een twaalftal boerderijen. Na de bevrijding werden deze boerderijen, enkele uitzonderingen daargelaten, niet meer op de oude, te kleine huisplaatsen herbouwd. Zeven bedrijven werden in ruilverkavelingsverband langs de omlegging van de weg van Westerbork naar Schoonloo, de Schoonloërweg, opgericht. De vijf andere boerderijen kregen wel weer een plaats in het dorp zelf.

Het ten oosten van Westerbork gesitueerde esdorp Orvelte had zijn volledig uit boerderijen bestaande bebouwing omstreeks 1850 in hoofdzaak aan: de Dorpsstraat, de Flintenweg, de Schoolstraat en het begin van de Schapendrift. Met tijdens de periode 1850-1940 naast verdichting van de bestaande bebouwing tevens enige nieuwbouw aan het Melkwegje, kende het dorp in 1940 een min of meer 8-vormig bebouwingspatroon. Langs de westelijke lus werden een aantal opmerkelijk gaaf gebleven oude boerderijen aangetroffen, terwijl de oostelijke lus naast oude boerderijen ook nieuwbouw in de vorm van winkeltjes en bedrijven toonde. Verder diende zich ten westen van de eigenlijke dorpskern nog enige bebouwing aan in het verlengde van de Dorpsstraat (de weg naar Westerbork) en langs de Zuideresweg.
Ondanks bovengenoemde ontwikkelingen bleef Orvelte gelden als een tamelijk gaaf esdorp. Eén en ander had tot gevolg dat Orvelte in 1967, nadat twee jaar daarvoor reeds een tiental panden op de monumentenlijst was geplaatst, tot beschermd dorpsgezicht aangewezen werd. Tezelfdertijd nam de gemeente Westerbork het initiatief voor een cultureel recreatieproject met als doel het dorp in stand te houden en te restaureren als een "levend monument van historische landelijke bouwkunst". Hierbij ging men uit van het kadastraal minuutplan van omstreeks 1830. Van de 17 boerderijen met bijgebouwen die op deze kaart de buurtschap vormden, waren nog 8 aanwezig. Ter realisatie van het uiteindelijke museumdorp vonden onder meer de volgende werkzaamheden plaats: de brink werd in ere hersteld na afbraak van de op deze plaats gebouwde moderne boerderij; alle typerende panden werden gerestaureerd en storende opstellen aangepast of gesloopt; enkele in het geheel passende historische boerderijen en schuren die elders zouden moeten verdwijnen werden overgeplaatst naar percelen die door sloop na 1850 onbebouwd waren geraakt; de karakteristieke wegverharding, erfafscheidingen en weg- en erfbeplanting werden hersteld.

De boerderijen van het ten noordwesten van Westerbork gelegen esdorp Zwiggelte concentreerden zich in 1850 hoofdzakelijk aan de Hoofdstraat, waarbij het zwaartepunt sterk op de westzijde van deze weg lag. Daarnaast werden enkele gegroepeerd gelegen boerderijen aangetroffen aan: de Middenweg, de Steeg en de Zevenhoeksweg.
Tot 1940 veranderde er ondanks de komst van nieuwbouw structureel gezien maar weinig. De bestaande bebouwing werd verdicht, waarbij met name de uitbreiding aan de oostzijde van de Hoofdstraat opviel. Daarnaast was er langs deze weg sprake van een opstrekken van de bebouwing in zowel zuidelijke als (vooral) noordelijke richting. Ondanks de bouw van onder andere enkele winkeltjes en een school bleef Zwiggelte in de eerste plaats een agrarisch dorp.

De ten Zuiden van Westerbork gesitueerde kleinere esnederzettingen Balinge, Bruntinge, Eursinge, Garminge en Mantinge kenden ruimtelijke gezien tussen 1850 en 1940 over het algemeen geen daadwerkelijke wijzigingen. Alleen Mantinge, dat relatief de sterkste groei te zien gaf en waar vooral de totstandkoming van een lintbebouwing langs de Steendervalsweg opviel, vormde hierop in feite enigszins een uitzondering. Ondanks de bouw van - met name in Balinge, Garminge en Mantinge - naast boerderijen ook enkele arbeiderswoningen en winkeltjes, droegen de kleine nederzettingen in 1940 alle nog een sterk agrarisch karakter.

De jonge nederzettingen Nieuweroord ontstond kort vòòr 1850 met het aansnee brengen van het zuidelijke hoogveengebied van Westerbork. In korte tijd ontwikkelden zich hier lintbebouwingen van hoge dichtheid aan weerszijden van de Middenraai en aan de westzijde van het Noorder Hoofddiep.
Met het aflopen van de vervening verdwenen in de loop van deze eeuw weer veel van deze overwegend uit zeer armoedige veenarbeiderswoningen (hutten, krotten) bestaande bebouwing. Gelijktijdig diende zich evenwel ook, zij het niet in dezelfde mate waarin de oude bebouwing verdween, nieuwbouw aan. De eigenlijke dorpskern Nieuweroord werd in 1940 gevormd door een vrij dichte lintbebouwing langs de Middenraai, waarbij er door de lineaire opzet van centrumvorming geen sprake was. Aan weerszijden van deze bewoningsas, de dwarswijken van de Middenraai bleven afgezien van de Wartenawijk vrij van bebouwing, lagen een tweetal minder dichte bebouwingen. In het westen was de bebouwing langs het Noorder Hoofddiep in 1940 in vergelijking tot de situatie van 1850 sterk verminderd. Wel was er hier nu voor het eerst ook sprake van bebouwing aan de oostzijde van het diep en langs het merendeel van de dwarswijken. In het oosten werd in 1940 de geheel nieuwe bebouwing van de Geeserraai en een aantal dwarswijken aangetroffen.

De eerste bebouwing van het noordelijk van Nieuweroord gelegen Nieuw-Balinge kwam in zijn geheel nà 1850 tot stand met de incidentele ontginningen van het Groote Veld. Op onregelmatige wijze ontstond hier na verloop van tijd een patroon van her en der verspreid liggende, nauwelijks door zandpaadjes verbonden landarbeidershuisjes. Met vervolgens in de loop van de eerste helft van deze eeuw de systematische ontginning van de woeste gronden rondom Nieuw-Balinge ontstond, afzijdig van deze uitermate marginale oude bebouwing, langs de Middenraai (vooral westzijde) een lint van kwalitatief betere nieuwbouw. Ook langs enkele dwarswijken verrees in deze periode bebouwing. Aldus werd Nieuw-Balinge in 1940 gekenmerkt door een ruimtelijke tweedeling: een "oud gedeelte" in het westen en een "nieuw gedeelte" in het oosten. Toen in de jaren na de oorlog de ontginningen hun voltooiing naderden, werd mede in ruilverkavelingsverband overgegaan tot verplaatsing van veel bewoners uit de verspreid liggende hutjes in het westen naar goede woningen in het oosten. Het merendeel van de oudste bebouwing van Nieuw-Balinge verdween hierbij (krotopruiming).
Het ontginningsdorp Witteveen is niet alleen de jongste nederzetting van Westerbork, maar ook het jongste dorp van Drenthe. De NV Ontginningsmaatschappij Het Landschap Drenthe bracht niet alleen het Witteveen in ontginning, maar verzorgde er ook de stichting van een nieuw dorp.

In 1926 werd begonnen met de bouw van 50 arbeiderswoningen voor werklozen uit de gemeente Emmen. De architecten De Vries en Boelens uit Assen kregen opdracht verschillende plannen te tekenen. Besloten werd vervolgens de woningen ontworpen door Boelens aan de ene zijde en die ontworpen door De Vries aan de andere zijde van de noord-zuidlopende hoofdas van het dorp, de Mr. J.B. Kanweg, te plaatsten. Tevens kwam er bebouwing aan de haaks op deze weg staande Mr. Harm Smeengeweg en (in geringere mate) de K. Brokweg.
Bij het ontwerpen van de nederzetting werd gepoogd een kern tot stand te brengen. Ervan uitgaande dat in een Drents dorp een brink thuishoort, werd aan de Mr. J.B. Kanweg een groenstrook aangelegd. Deze was echter dusdanig lang van vorm, dat er van kernvorming niets terecht kwam, en het kerkje en de school er in feite wat verloren bij bleven staan.
Toen voldoende grond in cultuur gebracht was, ging Het Landschap Drenthe tevens over tot het stichten van een aantal boerderijen. In 1927 werden de eerste drie door een aannemer uit Borger opgeleverd. Na verloop van tijd volgden meer boerderijen en werd meer grond in exploitatie gegeven. Doordat er steeds meer grond voor verhuur beschikbaar werd gesteld konden ook de bewoners van de arbeiderswoningen, die aanvankelijk alle over 1 hectare grond konden beschikken, steeds meer gaan verbouwen. Binnen 10 jaar hadden sommige (ex-)arbeiders een aardig boerenbedrijf opgebouwd, hetgeen ook duidelijk waarneembaar was aan de gebouwen. Bezat men eerst alleen een arbeiderswoning, met op de deel een hok voor de geit en een varkenshok, later werd hier een kleine landbouwschuur achter gebouwd. Als dit alles nog te klein bleek werd er bovendien nog een kapschuur achter gebouwd.
Was er rond het midden van de vorige eeuw van bewoning buiten de nederzettingen nog vrijwel geen sprake in 1940 was er, hoewel in vergelijking met veel nadere zandgemeenten niet opvallend, sprake van een duidelijke toename van de verspreide bebouwing. Voornamelijk vonden de verspreide vestigingen plaats langs doorgaande wegen, waarbij vooral de weg langs het Oranjekanaal opviel. Onder andere diende zich hier ten noorden van Orvelte in de periode 1914-1918 de vlasfabriek "Orvelte" aan. Op het kruispunt van het kanaal met de weg Westerbork-Elp (Tilburgstraat/Schoonloërweg) ontstond uit de verspreide bebouwing uiteindelijk de nieuwe buurtschap Zuidveld.
Andere opvallende verspreide bebouwingen werden in 1940 aangetroffen op het bij de bebouwing van Nieuw-Balinge reeds genoemde Groote Veld en in de Boswachterij Hooghalen, waar in 1939 een centraal vluchtelingenkamp voor uit Duitsland gevluchte joden werd ingericht. Tot 1 juli 1942 zou het Kamp Westerbork onder het Ministerie van Justitie ressorteren. Daarna werd het overgenomen door de Sicherheits polizei, die het voor joden uit het gehele land gebruikte als doorgangskamp naar de vernietigingskampen in Duitsland en Polen. Na de tweede wereldoorlog werd het kamp nog enige tijd gebruikt voor in eerste instantie de internering van NSB'ers en later de huisvesting van Ambonezen, waarna het vervolgens werd afgebroken.

jt/coll.

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Westerbork

Kern: Westerbork

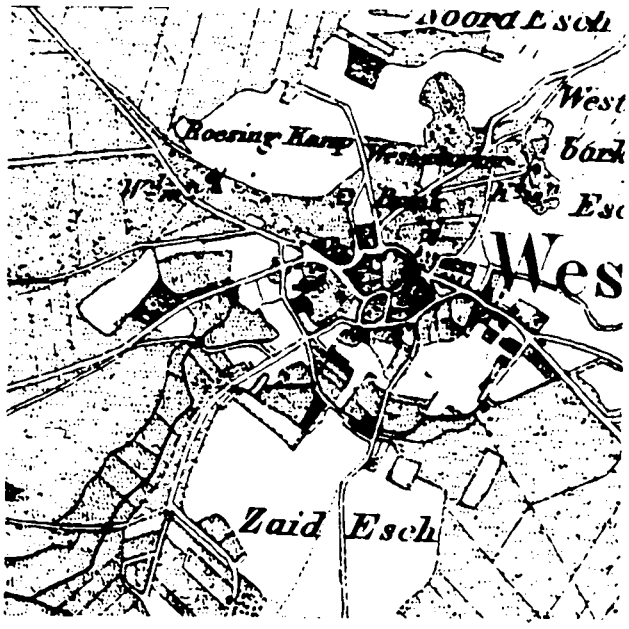

ca. 1850

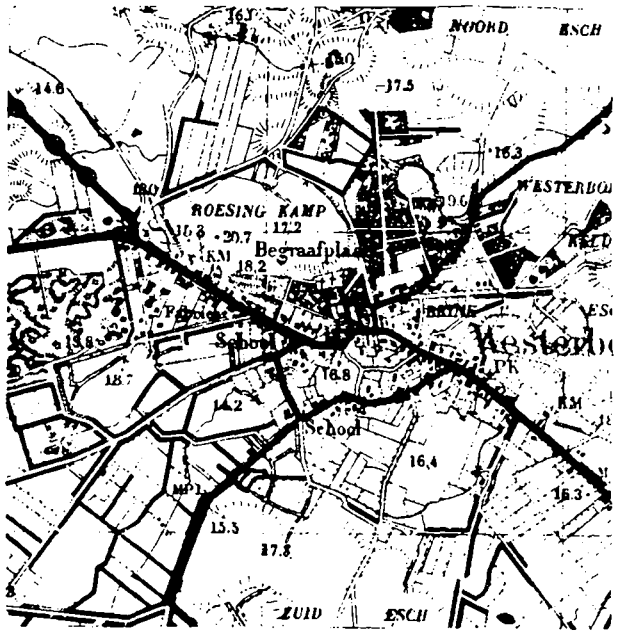

ca. 1920-1930

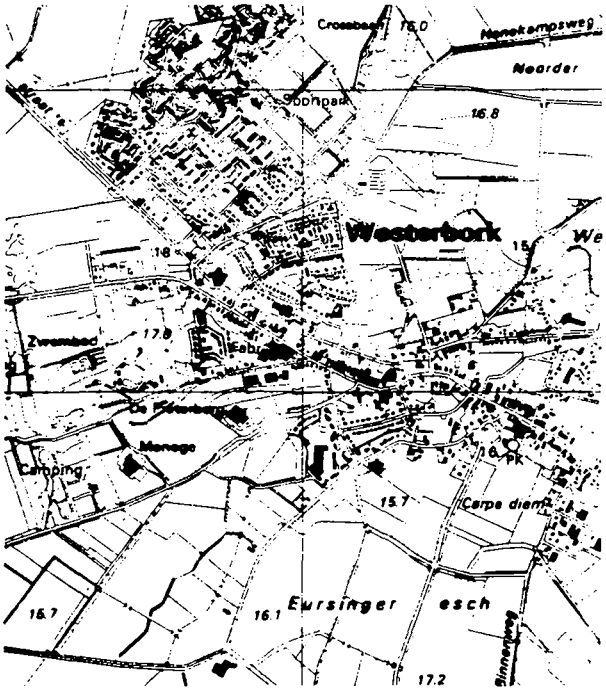

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Westerbork

Kern: Elp

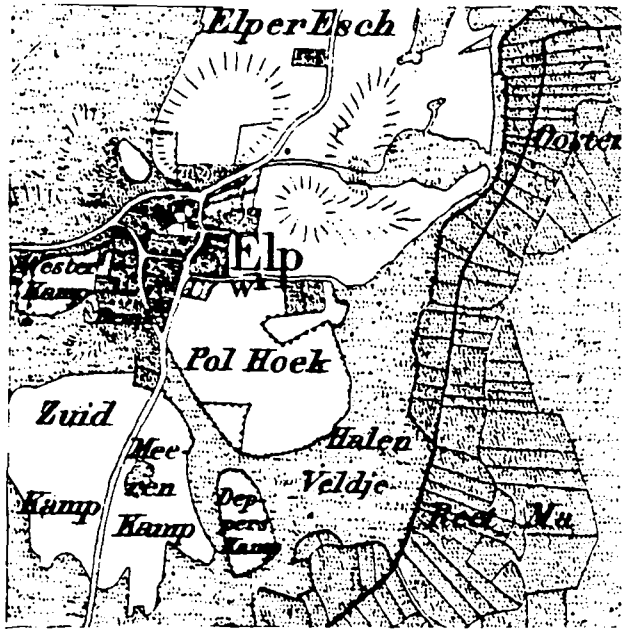

ca. 1850

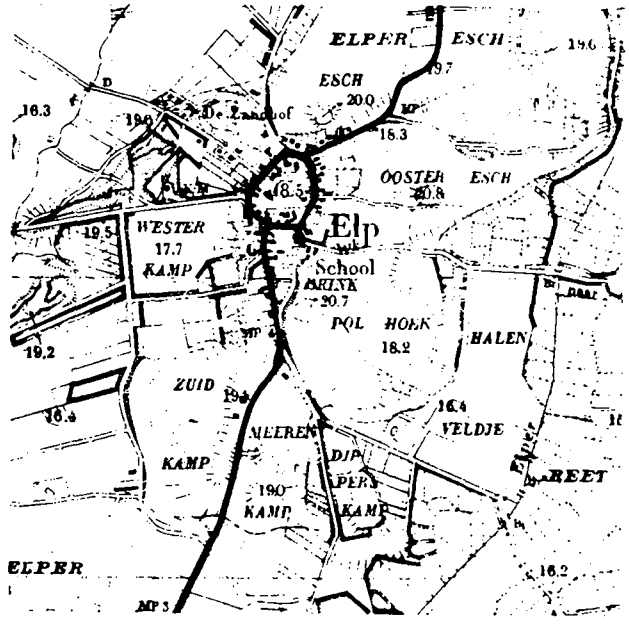

ca. 1920-1930

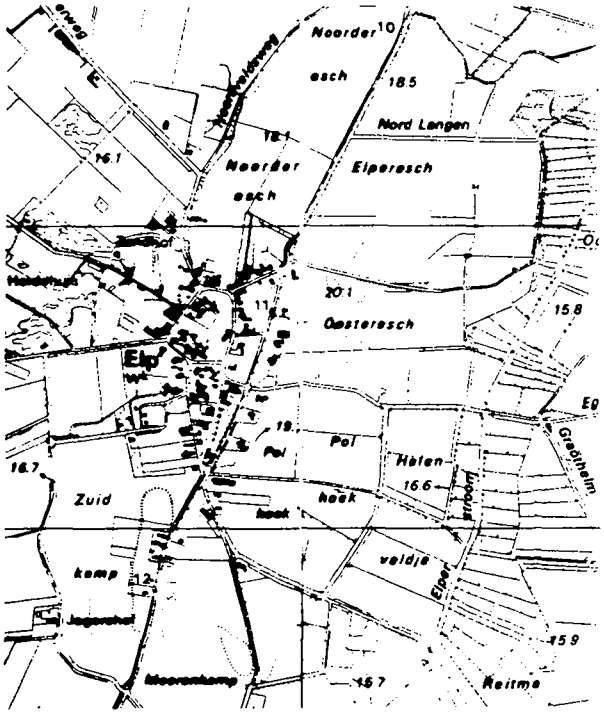

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Westerbork

Kern: Orvelte

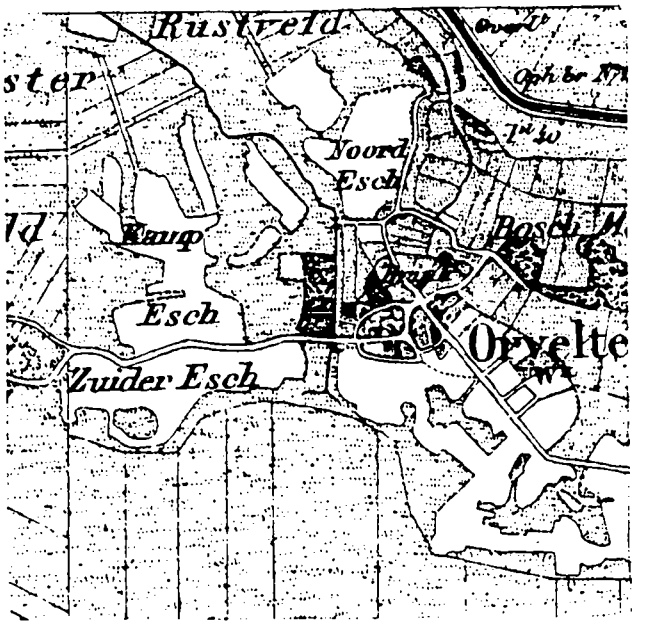

ca. 1850

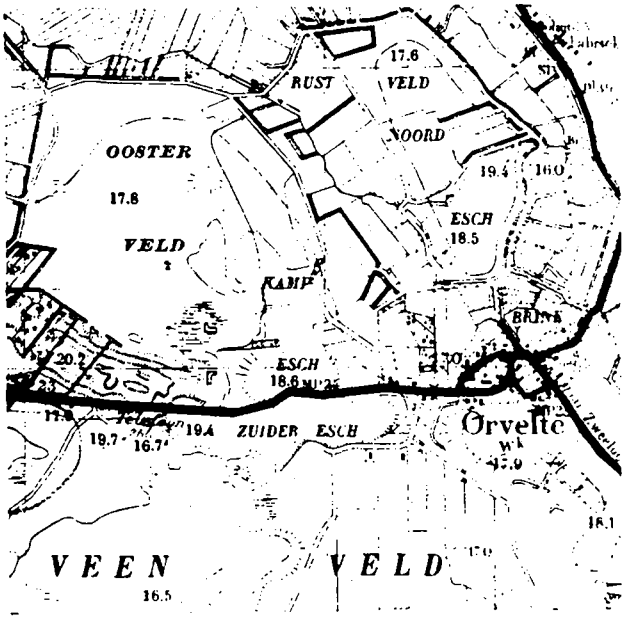

ca. 1920-1930

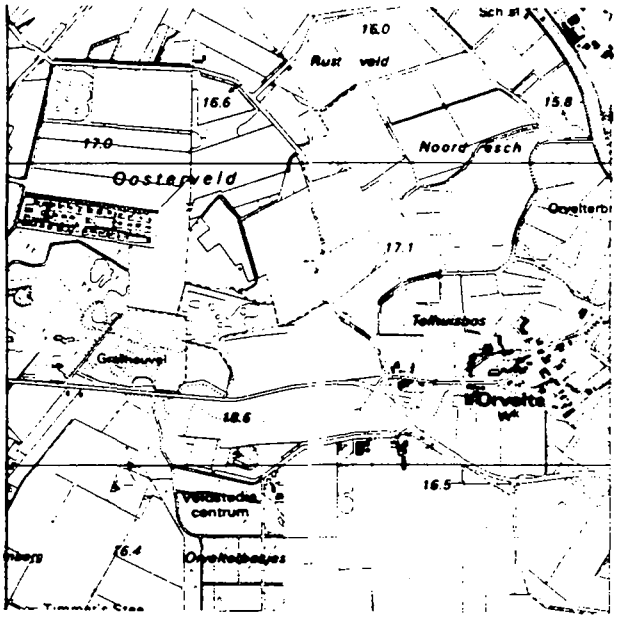

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Westerbork

Kern: Zwiggelte

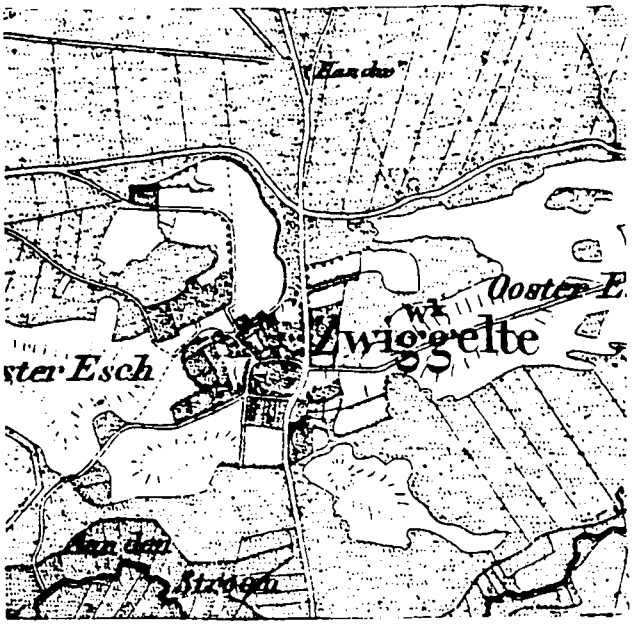

ca. 1850

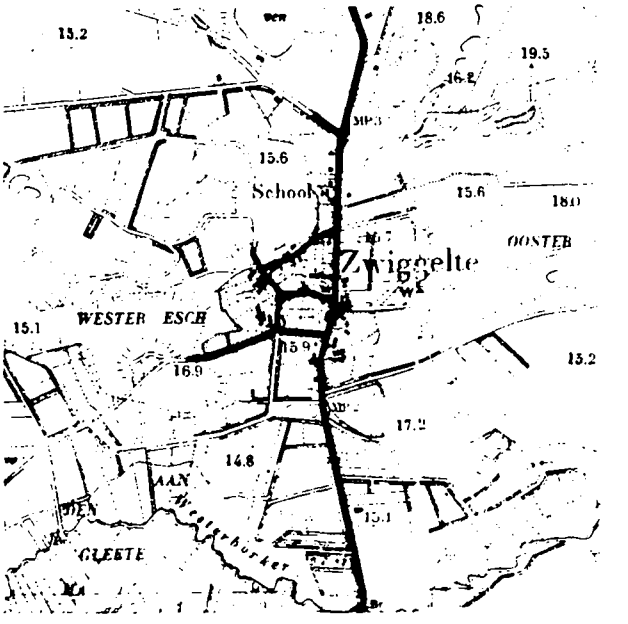

ca. 1920-1930

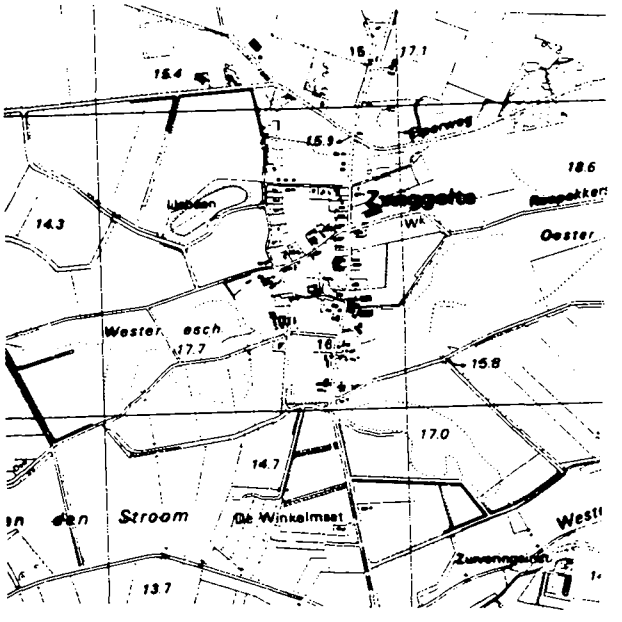

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Westerbork

Kern: Witteveen

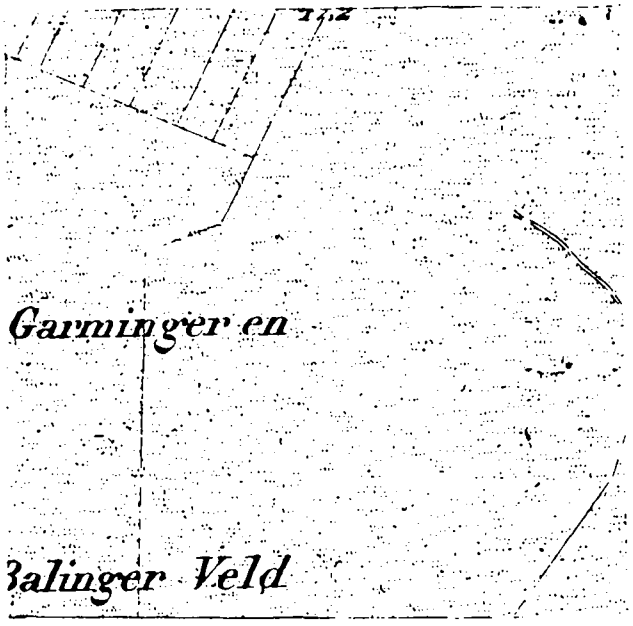

ca. 1850

ca. 1920-1930

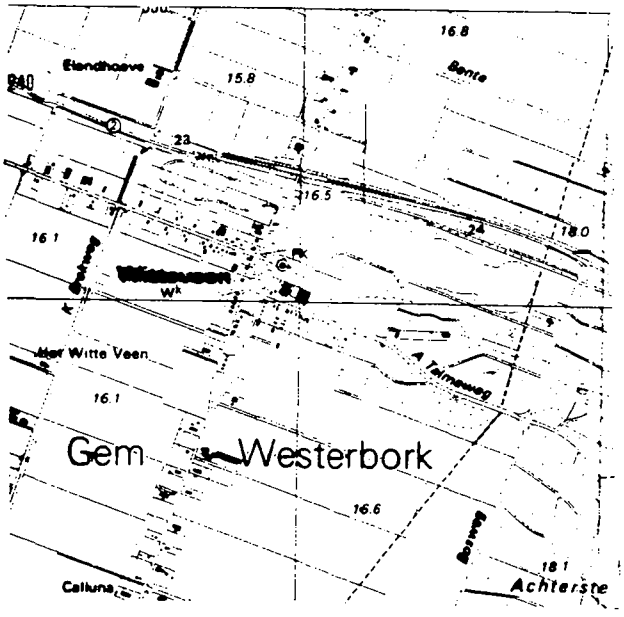

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Planmatig opgezette heideveldontginningsnederzetting

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Westerbork

Kern: Nieuweroord

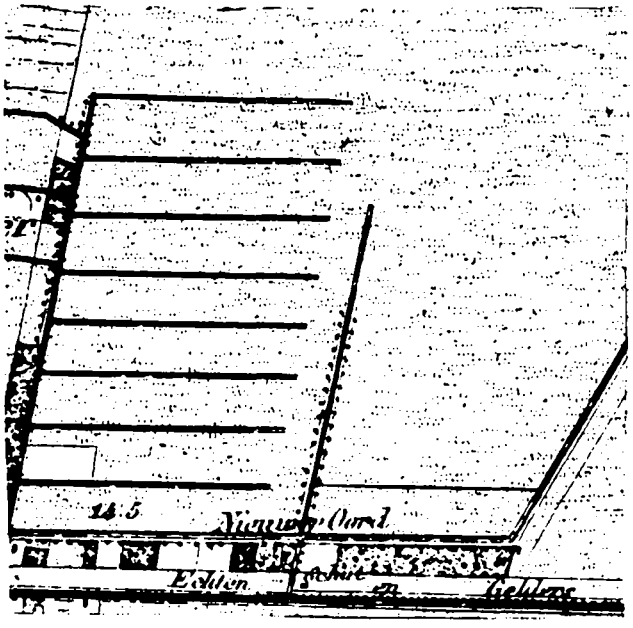

ca. 1850

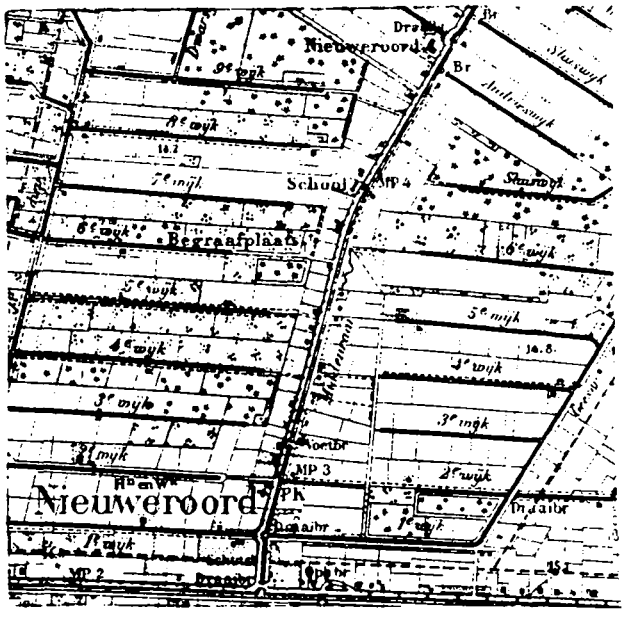

ca. 1920-1930

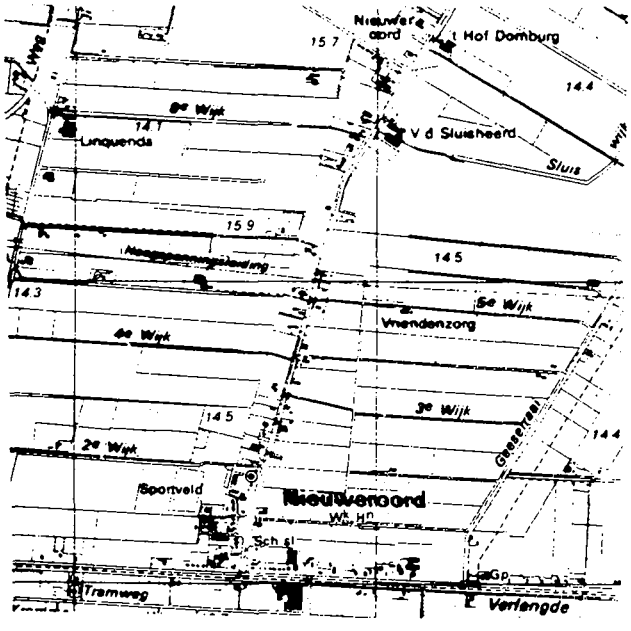

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Veenkoloniale nederzetting

Schaal 1:25.000